

Скелет 509 повільно підвів череп і розплющив очі. Він не знав — спав чи був без свідомості. Голод і виснаження давно подбали, аби одне майже не відрізнялося від іншого. Обидва стани були мов занурення у трясовину, здавалося, що виборсатися вже не вдасться. Якийсь час 509 лежав нерухомо і прислухався. Це було старе правило таборів: неможливо вгадати, з якого боку насувається загроза, тож, поки лежиш нерухомо, маєш шанс, що тебе не помітять чи вважатимуть мертвим, — відомий кожній комасі простий закон природи.

Він не чув нічого підозрілого. Вартові на вежах були напівсонні, за ним теж усе було спокійно. Обережно повернув голову й озирнувся.

Концентраційний табір Меллерн мирно дрімав на осонні.

Великий плац для шикування, який есесівці з гумором називали «танцмайданчик», був майже порожній. Лише праворуч від вхідної брами на товстих дерев'яних стовпах висіло четверо людей зі зв'язаними за спиною руками. Їх так високо підтягли на мотузках, що ноги вже не торкалися землі. Руки були вивихнуті. Заради розваги два кочегари жбурляли в них з вікна маленькими вуглинками. Але четверо нещасних не ворушились. Вони висіли на хрестах уже пів години і знепритомніли. Покинутими стояли бараки трудового табору; команди, що працювали за його межами, ще не повернулися. Вулицями сновигали кілька днювальних.

Ліворуч від великої вхідної брами, перед штрафним бункером, у плетену кріслі за круглим столом сидів есесівець-шарфюрер Броєр, грівся на сонці і пив каву.

Навесні 1945 року добра кави в зернах була рідкістю, але Броєр щойно задушив двох євреїв, які шість тижнів гнили в бункері, вважав свій вчинок дуже гуманним і вирішив, що заслуговує на винагороду. До кави черговий по кухні передав йому тарілку з кексом. Їв Броєр повільно і з насолодою — в кексі було багато смачнющих родзинок без кісточок. Старший єврей не надто його розважив, а от молодший виявився витривалішим: він досить довго пручався, товк ногами і хрипів. Броєр сонно вишкірився та прислухався до звуків табірної оркестри, що лунали з садів. Саме була репетиція, оркестр грав «Троянди з півдня» — улюблений твір коменданта, оберштурмбанфюрера Нойбауера.

509 лежав на протилежному боці табору, поруч з дерев'яними бараками, від Великого робочого табору їх відділяв колючий дріт. Це звалось Малим табором, де утримували в'язнів, надто слабких для праці. Тут вони чекали смерті. Майже всі вмирили швидко, але нові з'являлися вже тоді, коли інші були ще не зовсім мертві, а тому бараки завжди стояли переповнені. Люди лежали один на одному навіть у проходах або здихали просто на вулиці. Газових камер у Меллерні не було. Комендант цим особливо пишався і любив наголошувати, що в Меллерні вмирають природною смертю. Офіційно Малий табір називався Відділ полегшеного режиму — але лише деякі були настільки стійкі, аби витримати цю полегшу тиждень чи два. Одна така витривала група животіла у 22-му бараці. Рештками чорного гумору вони називали себе «ветерани». 509 входив у групу. До Малиго табору його перевели чотири місяці тому, те, що він досі був живий, йому й самому здавалося дивом. Від крематорію здіймався чорний дим. Вітер ніс його в напрямку табору, і клуби ковзали низько над бараками. Масний солодкавий запах викликав нудоту.

509 так і не зміг при звичаїтис я до нього. Навіть після десяти років у таборі. Сьогодні горіли рештки двох ветеранів: годинникаря Яна Сібельські та університетського професора Йоеля Бухсбаума. Обидва померли в бараці № 22, в обід вони вже були в крематорії, щоправда, Бухсбаум опинився там не весь: бракувало трьох пальців, сімнадцятьох зубів, нігтів на пальцях ніг і частини статевого члена. Все це він втратив, коли з нього намагалися зробити путню людину. Історія зі статевим членом викликала дикий регіт на вечорах культури в казармі СС. Це була ідея шарфюрера Гюнтера Штайнбрєннера, який нещодавно з'явився у таборі. Проста, як все геніальне, — ін'єкція концентрованої соляної кислоти, тільки й справи. Цим Штайнбрєннер одразу заслужив повагу серед колег.

Березневе пообіддя було лагідне, вже трохи пригрівало сонце, але 509 мерз, попри те що мав окрім свого ще й одяг трьох інших осіб — куртку Йозефа Бухера, пальто торговця вживаними речами Лебєнталья та подертий светр Йоеля Бухсбаума, який ветерани врятували від крематорію. Але при зрості сто сімдесят вісім сантиметрів і з вагою менше тридцяти двох кілограмів не зігріло б, напевне, навіть найтепліше хутро.

509 мав право пів години полежати на сонці. А тоді мусив повернутися в барак, віддати позичений одяг, а також свою куртку, щоб грітис я йшов хтось інший. Відколи минули холоди, це була домовленість ветеранів. Дехто вже й того не хотів. Вони були надто виснажені і після зимових страждань прагнули одного — просто померти в бараках; але Бергер, старший по бараку, наполіг, аби всі, хто ще міг повзати, відтепер щодня бували на свіжому повітрі. Наступним був Вєстгоф, тоді Бухер. Лебєнталь відмовився: у нього були цікавіші справи.

509 знову дивився перед себе. Табір був на узвишші, тож через колючий дріт він міг бачити місто. Воно розкинулось у долині, серед плетива дахів височіли церковні

вежі. Місто було старовинне, з багатьма соборами і валами, липовими алеями і звивистими вуличками. На півночі — нова частина, з ширшими вулицями, головним вокзалом, казармоподібними будинками для робітників, фабриками, металургійним та мідеплавильним заводом, де працювали загони з табору. Широкою дугою містом пливла річка, а в ній відбивалися мости і заспані хмари.

Голова 509 впала. Тримати її піднятою довго він не міг. Череп був важкий, а шийні м'язи стоншилися до ниток. Вигляд димарів у долині наганяв ще більший голод. Голод мучив не лише шлунок, а й мозок. Шлунок зник до цього: роками не відчував нічого іншого, крім постійної тупої жадоби. Мозковий голод значно гірший. Він викликає галюцинації й ніколи не припиняється. Чатує навіть уві сні. Боротьба 509 із маренням про смажену картоплю тривала три зимові місяці. Він всюди чув її запах, навіть у смороді відхожого місця. Тепер це було сало. Яечня очками і сало.

Він подивився на нікельований годинник, який лежав поруч на землі. Годинник позичив Лебенталь. Це був скарб цілого барака, давно покійний поляк Юліус Зільбер колись зумів пронести його з собою в табір. 509 побачив, що має ще десять хвилин, але вирішив-таки повзти назад до барака. Боявся знову заснути. Неможливо було знати напевно, чи прокинешся цього разу. Він іще раз пильно й обережно оглянув таборову вулицю і не побачив нічого, що могло б становити загрозу. Властиво, він її й не чекав. Обережність була рутинною старого табірнього зайця. Через дизентерію в Малому таборі запровадили карантин, тож есесівці тут з'являлись нечасто. Останніми роками контроль у всьому таборі послабився. Війна ставала дедалі помітнішою, і частину есесівців, які досі лише героїчно катували і вбивали беззахисних в'язнів, відіслали на фронт. Тепер, навесні 1945 року, в таборі залишилася тільки третина особового складу СС. Управління внутрішніми справами табору віддавна про-

вадили майже виключно самі в'язні. В кожному бараці був старший по блоку і кілька старших по відсіках, робочі бригади підпорядковувались капо та бригадирам, а цілий табір — старшому по табору. Всі вони були в'язнями. Їх контролювали табірний фюрер, фюрер блоку та бригадні фюрери — це завжди були есесівці. Спершу в таборі утримували лише політичних в'язнів, згодом з'явилася безліч звичайних злочинців із переповнених в'язниць міста й усієї околиці. Групи розрізняли за кольором трикутника, нашитого поруч із номером на одяг ув'язнених. Політичні мали червоні трикутники, кримінальні — зелені. А в євреїв було два трикутники (додатковий жовтий), ці два трикутники утворювали зірку Давида.

509 взяв пальто Лебенталя і куртку Йозефа Бухера, повісив на себе і поповз у барак. Він відчув, що втомився більше, ніж звичайно. Навіть повзти було важко. Вже за якусь мить земля під ним пішла обертом. Він завмер, заплющив очі і глибоко задихав, щоб відпочити. Цієї ж миті почулися сирени міста.

Спершу їх було дві. А за кілька секунд приєдналися й інші, здавалося, що в долині кричить ціле місто. Голосили дахи й вулиці, вежі та фабрики, місто, яке ще мить тому спокійно лежало під сонцем, раптом заревіло, як паралізований звір, що бачить смерть і не може втекти, — сиренами і паровими свистками розривало незворушне небо.

509 одразу притисся до землі. Бути поза бараками під час повітряної тривоги заборонено. Можна спробувати підвестися і побігти, але бараки надто далеко, а він заслабкий, щоб рухатися достатньо швидко; нервовий вартовий з нових може почати стріляти по ньому. Тому він якомога швидше проповз кілька метрів назад до заглибини в землі, заліз у неї і накрився позиченим одягом. 509 виглядав так, ніби впав мертвим. Це ставалося часто і не викликало підозр. Однаково тривога буде недовгою. За останні місяці її оголошували в місті кожні кілька днів,

але ніколи нічого не відбувалося. Літаки завжди летіли далі — на Ганновер чи Берлін.

Включилися сирени табору. За деякий час — знову. Голосіння з'являлося і зникало, наче на старому грамофоні грала подряпана платівка. Літаки наближалися до міста. 509 це знав. Це його не обходило. Його ворогом був найближчий кулеметник, який міг помітити, що він не мертвий. Події за колючим дротом його не торкалися.

Він заледве дихав. Чорна вата спертого під пальтом повітря огортала щораз щільніше. Лежав у заглибині в землі, наче в могилі, поступово йому почало здаватися, що це й справді його могила, що він ніколи вже не зможе встати, що цього разу — кінець, він залишиться тут лежати і помре, здоланий врешті слабкістю, з якою так довго змагався. 509 спробував боротися, але це не дуже допомогло, його заповонило це дивне сумірне чекання, яке ширилося в ньому, у ньому й поза ним, ніби чекало все: чекало місто, чекало повітря, навіть світло чекало. Було так, як на початку сонячного затемнення, коли кольори вже набрали свинцевого відтінку й віддаленого передчуття безсонячного мертвого світу, — якийсь вакуум, чекання із затамованим подихом: оминє смерть іще раз чи ні.

Удар був несильний, але неочікуваний. І прийшовся з боку, який видавався найбезпечнішим. 509 відчув його як жорсткий поштовх глибоко із землі у шлунок. Водночас крізь завивання надворі прорізався тонкий сталевий посвист, він наростав, наче звук сирени, однак це було щось зовсім інше. 509 не розібрав, що передувало — удар із землі чи посвист і гуркіт після нього, — але знав напевне: такого не траплялося за попередніх тривог, і, коли це повторилося, ближче і сильніше, під та над ним, він усе зрозумів. Літаки вперше не полетіли далі. Місто бомбардували.

Земля знову здригалася. 509 видалося, ніби його вдарили величезні підземні гумові кийки. Він раптом повністю прийшов до тями. Смертельна втома зникла, мов дим,

розвіяний вітром. Кожний поштовх із землі ставав поштовхом для його мозку. Якийсь час він лежав непорушно — тоді, майже не помічаючи, що робить, обережно просунув руку вперед і відхилив пальто зі свого обличчя настільки, щоб бачити місто вниз.

Саме в ту мить, неначе іграшковий, повільно розпався в різні боки і здійнявся в повітря вокзал. Майже граційно над деревами міського парку пролетів золотий купол і зник за ними. Сильні вибухи, здавалося, не мали з цим нічого спільного: усе відбувалося якось надто повільно, а звуки зенітної артилерії губились, немов дзявання тер'єра серед грубого гавкоту великого дога.

З наступним потужним поштовхом почала хилитися одна з веж церкви Катерини. Вона падала, повагом розвалюючись на багато шматків, неначе це була сповільнена зйомка, а не реальність. Між будинками, мов гриби, росли фонтани диму. 509 все ще не мав відчуття руйнувань; внизу просто бавились якісь невидимі велетні. У неущкоджених частинах міста далі мирно курилися димари; у ріці й далі відбивалися хмари, а постріли зеніток облямовували небо, мов м'яку подушку, з потрісканих швів якої вилітали сіро-білі клаптики бавовни.

Одна бомба впала далеко за містом, на луки, що простягалися вгору аж до табору. 509 досі не відчував страху, це було надто далеко від доступного йому тісного світу. Він боявся сигарет, якими припікали очі та геніталії, тижнів у голодному бункері — кам'яному саркофазі, в якому не можна було ані стояти, ані лежати, козла, на якому відбивали нирки, катівні у лівому крилі біля воріт, Штайнбренера, Броера, начальника табору Вебера, але й це все зблякло, відколи його перевели у Малий табір. Щоб мати силу жити далі, потрібно швидко забувати. Окрім того, після десяти років тортур концентраційний табір Меллерн охопила легка втома — навіть свіжому, ідеалістичному есесівцеві з часом набридало катування скелетів:

вони не мали витривалості й реагували мляво. Іноді, з прибуттям нових міцних і життєздатних в'язнів, патріотичний запал зростав. Тоді ночами чутно було знайомі крики, а есесівці виглядали трохи жвавішими, як після доброї свинячої печені з картоплею та червоною капустою. Загалом табори в Німеччині стали під час війни гуманнішими. Людей майже без винятку знищували в газових камерах, забивали до смерті або розстрілювали, виснажували роботами, а тоді залишали помирати з голоду. Якщо у крематорії спалювали когось живцем, то це траплялося через перевтому або тому, що деякі скелети подовгу не рухалися, а не зі зла. Таке ставалося лише за масових ліквідацій, коли треба було швидко звільнити місце для нових в'язнів. Навіть голодом у Меллерні морили не надто завзято; у Малому таборі все ще була якась їжа, і ветеранам, як-от 509, вдавалося бити рекорди і залишатися живими.

Бомбардування раптово припинилося. Тепер шуміла лише артилерія. 509 підняв пальто трохи вище, аби бачити найближчу вартову вежу. Вона була порожня. Роззирнувся праворуч і ліворуч. На вартових вежах нікого не було. Есесівці позлізали зі своїх постів і сховалися в укриття; поруч із казармами в них було надійне бомбосховище. 509 відкинув пальто, підповз до колючого дроту, сперся на лікоть і вп'явся поглядом у долину.

Місто горіло. Те, що раніше здавалось несправжнім, стало страшною реальністю: довкола був вогонь і руйнування. Дим, мов величезний жовто-чорний хижий молюск, повз вулицями і жер будинки. Звідусіль виривалося полум'я. З вокзалу здіймався гігантський сніп іскор. Спалахнула зруйнована вежа церкви Катерини, зусібіч танцювали бліді блискавки вогняних язиків. Безтурботно з незмінно ясної небесної блакиті золотим ореолом світило сонце, ліси і пагорби, як і раніше, ніжилися в теплих променях світла — так, наче саме лише місто було прокляте незвіданим темним суддею. 509 дивився вниз. Забув про обережність і не

міг відвести погляду. Він бачив місто тільки з-за колючого дроту, ніколи не бував у ньому, але за десять табірних років воно стало для нього чимось більшим, ніж просто містом.

Спершу місто було майже нестерпним образом втраченої свободи. 509 дивився на нього щодня — бачив його безтурботне життя, коли ледве повзав після спецпроцедур керівника табору Вебера; бачив місто з його церквами й будинками, коли висів з вивернутими руками на хресті, бачив місто з білими човнами на річці й автомобілями, що мчали назустріч весні, коли з нього разом із сечею виходила кров з розбитих нирок. Коли він бачив місто, в нього пекли очі, вигляд міста був справжньою тортурою, тортурою-додатком до всіх інших, завданих у таборі.

Тоді він місто зненавидів. Минав час, але що б не діялося тут, угорі, місто не змінювалося, не переймалося. З його коминів безтурботно йшов дим кухонних пічок, а над табором здіймався дим крематорію; його спортивні майданчики та парки повнилися веселим гамором, а на табірному танцмайданчику вмирили сотні загнаних створінь; його мешканці щоліта насолоджувались відпустками і вирушали в лісові мандрівки, а в'язні тягли з каменоломень своїх мертвих і замордованих товаришів. 509 ненавидів місто, бо думав, що воно назавжди забуло про нього та інших ув'язнених.

Врешті минула й ненависть. Найважливішою стала боротьба за крихту хліба, а також прийшло усвідомлення, що ненависть і спогади руйнують надломлене «я» незгірше від болю. 509 навчився відмежовуватись, забувати і не турбуватись ні про що, крім продовження власної екзистенції ще хоч на годину. Він збайдужів до міста, а його незмінний образ став похмурим символом його власної долі.

Тепер місто горіло. Він відчував, як тремтять руки. Намагався стриматися, але марно, руки тремтіли дужче. Раптом усе втратило форму й сенс. Голова боліла, була як порожній барабан, по якому хтось товк.

Він заплющив очі. Не хотів цього. Не хотів, аби в ньому знову щось прокидалося. Він розтрощив і поховав усі сподівання. Опустив руки й схилив голову. Місто його не обходило. Він не хотів, аби воно його стосувалося. Хотів, аби, як раніше, на брудну пергаментну шкіру його голови світило сонце, хотів дихати, вбивати вошей, не думати — жити так, як уже довго жив.

Не міг себе опанувати. Тремтіння не припинялося. Він перевернувся на спину і випростався. Тепер над ним було небо з хмарками від зеніток. Роздмухані вітром, вони швидко зникали. За деякий час уже й це стало нестерпним. Небо здавалося блакитно-білою безоднею, в яку стрімко провалювався. Він обернувся і сів. Не дивився більше на місто. Дивився на табір, вперше дивився так, ніби чекав звідти допомоги. Бараки досі дрімали на сонці. На танцмайданчику висіли четверо на хрестах. Шарфюрер Броєр зник, з крематорію і далі йшов дим, хоч не такий сильний. Значить, або спалювали дітей, або наказано припинити роботи.

509 змушував себе розглядати все дуже уважно. Це був його світ. Жодна бомба його не зачепила. Він стояв непохитно там, де й завжди. Лише цей світ панував над ним, те, що було по той бік, за колючим дротом, його не стосувалося. Раптом артилерія змовкла і запанувала тиша, наче шумове колесо, яке щільно його стискало, тріснуло. На мить йому здалося, що все просто наснилося. Він рвучко обернувся.

Це був не сон. Місто горіло. Там був дим і руйнування, і його це таки торкалося. Він вже не міг розрізнити, куди саме поцілили бомби, бачив лише дим і вогонь, все було мов у тумані, але місто горіло, місто, яке здавалося незмінним і незнищеним, як і табір.

Його охопив такий жах, наче всі кулемети зі всіх вартових веж цілилися йому в спину. Швидко озирнувся. Нічого не трапилося. Вежі порожні, як і раніше. На вулицях теж нікого не видно. Але це не допомагало: тваринний страх схопив його за шию. Тряс і не відпускав. Він не хо-

тів помирати! Більше не хотів. Тільки не зараз. Рвучко згріб свої речі й поповз назад. Заплутався в пальті Лебенталя, стогнав, сипав прокльонами, висмикував його з-під колін і повз далі в барак, поспіхом, схвильований і спантеличений, — наче втікав від чогось ще окрім смерті.

2

Барак № 22 мав два крила, у кожному крилі по два старости. Ветерани жили в другій секції другого крила, у найвужчій і найвологішій частині, але їх це не турбувало, головне — вони були разом. Це давало їм сили. Смерть — така сама зараза, як і тиф, поодинці люди вмирили швидше, хотілося їм того чи ні. Гуртом опиратися було легше: коли хтось хотів здатися, триматися йому допомагали товариші. У Малому таборі ветерани жили довше не тому, що мали більше харчів, вони жили, бо змогли зберегти рештки опору.

У ветеранському куті зараз лежало сто тридцять чотирьох скелетів. Місця було лише для сорока. Спали на чотирьох голих нарах, дехто мав трохи старого прижухлого сіна. Було лише кілька брудних коців, за які, щойно вмирав власник, зчинялася запекла боротьба. На кожному ліжку лежало троє чи четверо людей. Навіть скелетам було затісно, бо плечі і таз з голоду не всихалися. Якщо лежати на боці, як сардини в банці, місця ставало трохи більше; попри всі зусилля зміститися, вночі часом чути було глухе гупання: це уві сні хтось падав з нар. Багато спало навпочіпки, а в найщасливіших сусіди по ліжку вмирили ввечері. Труп виносили, а щасливець міг зручніше влягтися на ніч, поки не з'явилося поповнення.

Ветерани вподобали собі лівий куток поруч із дверима. Їх було дванадцять. Два місяці тому — сорок чотири. Їх винищила зима. Кожен розумів, що вони на

останній стадії; денний раціон постійно зменшувався, іноді день чи два харчів не було взагалі, тоді перед баракком росла гора трупів.

Один з дванадцяти збожеволів і вважав себе німецьким вівчуром. У нього більше не було вух: їх повідривали, коли тренували на ньому есесівських собак. Наймолодшого звали Карел, то був хлопчина з Чехословаччини. Його батьки померли і стали добривом на картопляному полі якогось набожного селянина у Вестляге. Попіл спалених тіл фасували в крематорії у мішки і продавали як штучне добриво. Воно було багате на фосфор і кальцій. Карел носив червону відзнаку політичного в'язня. Йому було одинадцять. Найстаршому ветеранові виповнилось сімдесят два. Це був єврей, який боровся за свою бороду. Борода була важливим атрибутом його релігії, і чоловік не полишав спроб її відростити, попри заборону СС. У робочому таборі він через це щоразу опинявся на козлі й зазнавав нещадних побоїв. У Малому таборі йому пощастило більше. Тут СС не дуже дбали про дотримання правил і контролювали рідко — надто боялися вошей, дизентерії, тифу і туберкульозу. Поляк Юліус Зільбер назвав старого Агасфер, бо той пережив майже дюжину голландських, польських, австрійських і німецьких концтаборів. Зільбер тим часом помер від тифу і розквіт кущем примули в саду коменданта Нойбауера, якому дістався його прах, але прізвисько Агасфер залишилося. У Малому таборі обличчя старого вихудло, а борода розбуяла і стала лісистю батьківщиною для цілої генерації добірних вошей.

Старостою відсіку був колишній лікар Ефраїм Бергер, дуже корисний у боротьбі зі смертю, яка чигала в бараці на кожного. Взимку, коли скелети падали і ламалися на ожеледі, він накладав шини і зміг декого врятувати. З Малого табору в лазарет не приймали, туди потрапляли лише працездатні та важливі в'язні. У Великому таборі з ожелед-

дю боролися, в найгірші дні вулиці посипали попелом з крематорію. Не тому, що дбали про в'язнів, а для збереження придатної робочої сили. Це стало важливим після введення в концентраційних таборах трудової повинності. Така турбота супроводжувалася важкою і надто інтенсивною працею в'язнів, і вони, надриваючись, швидше вмирали. Але на втрати не зважали, адже щодня ув'язнювали купу нових людей.

Бергер був одним з небагатьох в'язнів, які мали дозвіл виходити за межі Малого табору. Він вже кілька тижнів працював у морзі в крематорії. Старости відсіків зазвичай не працювали, але лікарів бракувало, тому його туди й відрядили. Це була велика перевага для всього барака. Через лазаретного капо, якого Бергер знав ще в минулому житті, вдавалося іноді дістати скелетам лізол, вату, аспірин і подібні корисні речі. В нього була навіть пляшечка йоду, схована під соломою.

Але найважливішим серед ветеранів був Лео Лебенталь. Він мав таємні зв'язки з чорним ринком у Великому таборі, подекували, що навіть із зовнішнім світом. Як йому це вдавалося, точно не знав ніхто. Відомо було, що до справи мали стосунок дві повії з дому терпимості «Летюча миша» у передмісті. У цьому був начебто замішаний навіть один есесівець, але деталі були невідомі. А Лебенталь мовчав як риба.

Він торгував усім. Через нього можна було роздобути недопалки, моркву, іноді й картоплю, відходи з кухні, кістки, а час до часу й окраєць хліба. Він нікого не обдурював, дбав лише про товарообіг. Йому ніколи не спадало на думку таємно подбати про свої інтереси. При житті його тримав сам торг, а не те, чим він торгував.

509 заповз у двері. Косе сонячне проміння пронизувало його вуха. Восково-жовті, вони якусь мить світилися довкола темної плями його голови.

— Вони бомбардували місто, — мовив, важко дихаючи.